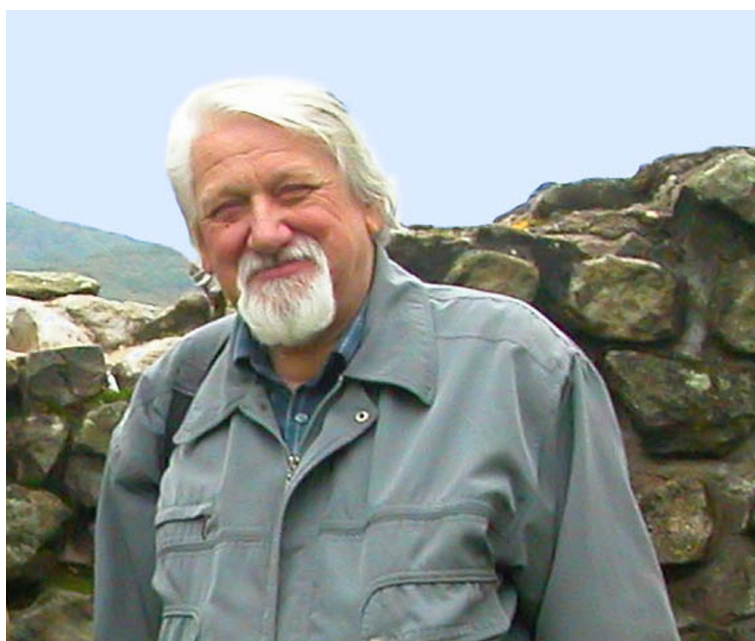

„FÉL ÉVSZÁZAD TEREPEN”

TANULMÁNYKÖTET TORMA ISTVÁN TISZTELETÉRE
70. SZÜLETÉSNAPIJA ALKALMÁBÓL

„Fél évszázad terepen”

Tommaso Stra'è

„FÉL ÉVSZÁZAD TEREPEM”

**Tanulmánykötet Torma István tiszteletére
70. születésnapja alkalmából**

Szerkesztette:

Kővári Klára és Miklós Zsuzsa

Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete

Budapest 2011

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

Technikai szerkesztők:

Dinnyés István és Kvassay Judit

Illusztrációk:

Fazekas Fanni, Ósi Sándor és Réti Zsolt

A borítón:

Bernecebaráti-Templom-hegy

(Fotó: Miklós Zsuzsa)

Torma István fotója: Mándli Gyula

ISBN 978-963-9911-27-7

© Szerzők, MTA Régészeti Intézete és Archaeolingua Alapítvány

Nyomdai előkészítés:

Archaeolingua Alapítvány

Felelős kiadó: Jerem Erzsébet

Borítóterv: Miklós Zsuzsa és Hős Gergely

Nyomdai kivitelezés:

Prime Rate Kft

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Torma István szakirodalmi munkássága (1964–2009)	9
Tabula Gratulatoria	15
BONDÁR MÁRIA	
Torma István, a topográfus	17
MAKKAY JÁNOS	
Hetven évből ötven terepjáráson	21
K. NÉMETH ANDRÁS	
A középkori Tolna megye egyházi topográfiájának módszertani tapasztalatai	35
KŐVÁRI KLÁRA	
A váci topográfiai kötet az elmúlt másfél évtized tükrében	43
RÁCZ TIBOR ÁKOS – TARI EDIT	
Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján	53
BATIZI ZOLTÁN	
Dél-Hont középkori településeinek topográfiája	77
VIZI MÁRTA	
Terepbejárások Decs-Ete mezőváros (Tolna megye) területén	87
ZATYKÓ CSILLA	
Lelőhely és település kapcsolata a középkori Nagyszakácsiban	101
PUSZTAI TAMÁS	
Elpusztult középkori településeink terepi megismeréséhez	109
BENKŐ ELEK	
Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben	115
MIKLÓS ZSUZSA	
A régészeti topográfia és a légi fotózás kapcsolata	121
CZAJLIK ZOLTÁN	
A légi fényképezés szerepe a temetkezések régészeti topográfiai kutatásában	131
ISTVÁNOVITS ESZTER	
A nagyberuházásokat megelőző régészeti kutatások néhány tanulsága Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	141

BELÉNYESY KÁROLY – HONTI SZILVIA	
Struktúrák, modellek, stratégia a nyomvonalas beruházásokat megelőző régészeti kutatásban. Régészeti tapasztalatok az M7 autópálya Balatonszárszó-Ordacsehi szakaszán	151
FEKETE J. CSABA	
A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának jogtörténete, alkalmazott módszerei és korszerű térinformatikai lehetőségei	161
SZALONTAI CSABA	
A terepbejárások és az örökségvédelmi hatástanulmányok megbízhatóságáról a feltárási adatok tükrében	173
REMÉNYI LÁSZLÓ – STIBRÁNYI MÁTÉ	
Régészeti topográfia: ugyanaz másként	189
KALICZ NÁNDOR	
Réz kori agyagpecsétlők a Kárpát-medencében	199
MÜLLER RÓBERT	
Keménységvizsgálatok a Várvölgy-Nagy-Lázhegy-i késő bronzkori eszközökön	211
ILON GÁBOR	
Az urnamezős kor bronz depói és szórvány bronzai a Bakonyban és vidékén. A hajdani pápai járás topográfiai munkálataira emlékezve	225
MARÁZ BORBÁLA	
Budapest késő LaTène-kori településtörténeti képe	243
ZSIDI PAULA	
Módszerek és eredmények az aquincumi topográfia kutatásában	261
DINNYÉS ISTVÁN	
A kvád és a szarmata településterület viszonya a császárkorban Pest megye ÉK-i részén	279
KOVÁCS LÁSZLÓ	
Egy-egy apró 10. és 11. századi temetőmaradvány: Gyomaendrőd-Kádár-tanya, Gyomaendrőd-Ugari-dűlő I	287
MESTERHÁZY KÁROLY	
Lelőhelyek A – Z-ig	303
VÉGH ANDRÁS	
Kutak, vízművek. Kiegészítés Buda város középkori helyrajzához	327
GERE LÁSZLÓ – MIKLÓS ZSUZSA	
Dombóvár-Gólyavár	333
Rövidítésjegyzék	345

LELŐHELY ÉS TELEPÜLÉS KAPCSOLATA A KÖZÉPKORI NAGYSZAKÁCSIBAN

ZATYKÓ CSILLA

Kulcsszavak: középkor, régészeti terepbejárás, okleveles források, településtörténet, Nagyszakácsi
Keywords: Middle Ages, archaeological field survey, documentary sources, settlement history, Nagyszakácsi

Schlüsselwörter: Mittelalter, archäologische Geländebegehung, urkundliche Quellen, Siedlungsgeschichte, Nagyszakácsi

Bevezetés

A Magyarország Régészeti Topográfiája c. sorozat munkálatai számos tudományos eredményük mellett előkészítették a manapság egyre népszerűbb és hazánkban is formálódó új területek: a tájrégészet (landscape archaeology) és az – egyelőre bevett magyar elnevezés híján – térrégészetnek (spatial archaeology) nevezett módszerek megszületését.¹ A régészeti topográfia egy adott területre eső régészeti jelenségek összegyűjtését, dokumentálását és értelmezését jelenti, így nagyobb területek egységes szempontrendszer szerinti feltérképezésére, településhálózatok, úthálózatok, territoriumok és kapcsolatrendszerek kutatására ad módot. A topográfia módszerével megrajzolt lelőhelytérkép elemzésével vizsgálhatók a lelőhely és környezete kapcsolata, valamint a lelőhelyek közötti viszonyrendszer, a településhálózat, hierarchia és mobilitás kérdései. Az egykori települések közti kapcsolatok vizsgálatakor fontos ugyanakkor, hogy a lelőhelyeken kívül más régészeti jelenségekre is kiterjedjen a kutatás figyelme. A Magyarország Régészeti Topográfiája kötetei már a kezdetektől említést tesznek a lelőhelyeken kívül a egykori utakról, halastavakról, elhagyott folyómedrekről, hidakról és malomhelyekről, melyek értékes információkkal szolgálnak a tájhasználat szempontjából is.

Az elemzések során azonban szembe kell nézni a módszerben rejlő térbeli és időbeli korlátokkal. A klasszikus, szigorúan vett topográfiai értelmezés szerint a lelőhely az a terület, ahol a felszínen leletanyag található. Ez nem fedi természetesen az egykori település teljes kiterjedését és még kevésbé esik egybe a település határával, életterének területével.

A felszíni leletek ugyanakkor pontatlan információt nyújtanak a kronológia szempontjából is. A településhálózat és -hierarchia, valamint mindezek tájba illesztése során is fontos kérdés az adott területen előkerülő lelőhelyek időbeli kapcsolata. Mivel a terepbejáráson előkerült leletek jó esetben századok szintjén datálnak, és a finomabb kronológia pl. az Árpád-koron vagy akár a késő középkoron belül is nehézségekbe ütközik, a rövidebb időszakok jellemző települési folyamatai homályban maradnak. A rendelkezésre álló kormeghatározással egyidejűnek tekintett lelőhelyek esetében a valóságos egyidejűségeen kívül egymást követő vagy részben együttélő telepekről egyaránt szó lehet.

A nem egyidejű lelőhelyek esetében is többféle települési „esemény” állhat a háttérben. Nem tudható biztosan, hogy egy új telep megjelenésekor az ott élő népesség költözése, tehát az egyik telep elhagyása és egy új létrehozása vagy a népesség egy részének kirajzása, esetleg a határban létesített ideiglenes szállásokkal állunk szemben. Előfordulhat az is, hogy új telepések megjelenésével és az adott terület eltartóképességének intenzívebb kihasználásával kell számolni.

A következőkben a Somogy megyei Nagyszakácsi példáján egy középkori falu határán belül végbement településszerkezeti változások néhány topográfiai vetületét mutatom be.

¹ GOJDA 2003; LASZLOVSKY 2008; VIRÁGOS 2008; STIBRÁNYI 2010.

A királyi szakácsok földje, Szakácsi

Nagyszakácsi, a középkorban Szakácsi, Nagyszakácsi, Külsőszakácsi, Felsőszakácsi, illetve Kisszakácsi néven említett település(ek) a Dunántúli-dombvidék, Belső-Somogy, azon belül is a Marcali-hát kistájegység területén található(ak). A mai település Marcalitól délnyugatra mintegy 20 km-re fekszik. (1. ábra) A Marcali-hát általában alig emelkedik kétszáz méter fölé, területén az egykori cseres-tölgyes erdő ma már csak mozaikos foltokban mutatkozik, jellemzően ligetes tájakat találunk. Nagyszakácsi és környéke a Balaton vízgyűjtő területéhez tartozik, a falut az észak-déli folyású Nagyszakácsi-patak szeli át. Határának jelentős része mezőgazdasági művelés alatt van, nagyobb, terepbejárásra alkalmatlan területeket csak az erdővel, legelővel fedett észak-nyugati részek és délen a zombékos, vizenyős területek jelentettek.

1. ábra: Nagyszakácsi Magyarország térképén. (Készítette Zatykó Csilla)

Szakácsi keletkezésének körülményeit és pontos idejét nem ismerjük, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a falu a királyi birtokszervezéssel összefüggésbe hozható szolgálónépi falvak sorába tartozik, meglepedése a 11–12. századra tehető.² A 13. században meginduló városfejlődés, az egységes jobbágyság kialakulása, a királyi és várbirtokok eladományozása a szolgálónépi rendszer bomlását hozta magával. A királyi háztartás számára dolgozó települések speciális szolgáltatásai rendszerint mezőgazdasági szolgáltatásokká alakultak, lakóik jogilag a jobbágyság sorába olvadtak.

² A település neve először a pálos kolostorok 1263. évi összeírásában szerepel, ahol a szakácsi Szent Domonkos kolostort említik: „Zakach Sancti Dominici”. GYÖNGYÖSI Gergely: Vitae Fratris Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremiteae cap. X. ELTE Egyetemi Könyvtár Ab. 151. – Magyar fordítása: Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. (Bp.) 1983, 25–287. Heckenast Gusztáv Szakácsit a foglalkozást jelentő helynevek rendszerébe illesztette, melyekről kimutatta, hogy a fejedelmi birtokokon, a korai államszervezés során jöttek létre: HECKENAST 1970, 87. Kristó Gyula a területileg Szakácsit is tartalmazó segesdi uralkodói praedium kialakulását a királyi magángazdaságok 12. századi vagy 1200 körüli megszervezéséhez kapcsolta: KRISTÓ 1988, 255–259.

Néhány esetben a szolgálónépek, helyzetük megszilárdítása érdekében nemesi kiváltságok megszerzésére törekedtek,³ ez történt a szakácsi szakácsok elődeivel is, akik királyi szolgálónépi jogállásukból emelkedtek nemesi rangra.⁴ Így egykori kötelezettségüket privilégiummá változtatva, Szakácsi lakóinak egy része kisenemesi réteghez tartozó, királyi szakács lett, akik rotációs rendszerben látták el feladatukat a királyi udvarban,⁵ szolgálataikért ekkor már fizetséget kaptak.⁶ A falu 15. századi jelentőségére utalhat, hogy egy 1466-os adománylevélben Nagyszakácsi mezővárosként szerepel.⁷

Szakácsi tehát korai megtelepedésű helység, amelynek lakói egyrészt mezőgazdasági szolgáltatásokkal tartozó jobbágyok voltak, másrészt olyan, minden bizonnyal paraszti életformát élő kuriális nemesek, akik az év egy részében végzett udvari szolgálataik fejében nyerték el nemesi kiváltságaikat.⁸

Nagyszakácsi régészeti topográfiája

Nagyszakácsi mai területének régészeti bejárása során 58 leelőhelyet regisztráltunk, ezeknek nagy része (40) tartalmaz Árpád-kori és/vagy késő középkori leletanyagot (2. ábra).⁹

A leelőhelyek elhelyezkedését vizsgálva azt látjuk, hogy az Árpád-kori és késő középkori leelőhelyek három területen sűrűsödnek: 1. a mai Nagyszakácsi belterületétől nyugatra, délnyugatra eső területen, 2. a belterület mellett északkeletre és 3. északon, a Cserhát déli részén. A nagyobb kiterjedésű Árpád-kori és/vagy késő középkori leelőhelyek (1, 3, 28, 29.) a mai falu nyugati házsora mögötti részekre és a falutól keletre eső Temetői-dűlőre és környékére esnek. A Cserháton és a belterülettől távolabb, nyugatra zömében kifejezetten apró, de egymástól határozottan elváló leelőhelyeket figyeltünk meg. Feltűnő a leelőhelyek hiánya a határ északnyugati felében, Nagyszakácsi északkeleti részén pedig a terület többszöri bejárása után is szinte kizárólag őskori leelőhelyeket találtunk.

A gyűjtött leletanyag minősége és mennyisége legtöbbször nem ad módot finomabb kronológia megállapítására, így a középkori kerámián belül csak az Árpád-kori és késő középkori leletanyagot választhatjuk el bizonyossággal egymástól. A Cserhát mellett, a Sámsoni-sűrű-dűlőben talált négy leelőhely mindegyike (51–54.) késő középkori kerámiát tartalmaz. A falutól keletre eső Diós-dűlő és Temetői-dűlő területén levő 1–5. leelőhelyeken zömmel késő középkori és kevés Árpád-kori leletet gyűjtöttünk. A Nagyszakácsi belterületétől nyugatra, délnyugatra levő, az egykori Szakácsit, Nagyszakácsit jelző, 28. és 29. leelőhelyeken megfigyelhető, hogy a délebbi területeken inkább Árpád-kori, az északi részen zömmel késő középkori cserepek kerültek elő.

A terepbejárás eredményei tehát azt mutatják, hogy a középkorban a területen három nagyobb kiterjedésű és több apró, de a határ egy-egy részén koncentrálódó települési egység volt. Ezek

³ 1283-ban Águsterdő szolgálónépei nemesi szervensekké emelkedtek: HECKENAST 1970, 87. Az Orosziban lakó királyi ajtónállók szintén nemesi rangra törekedtek: KUBINYI 1995, 325.

⁴ Ezt a folyamatot követhetjük nyomon az ún. Tolvaj-féle formuláskönyvben fennmaradt nemesítő oklevelek sorában: *Collectio stylorum saeculo XV in Foris Hungariae usu receptorum. Ex dono Illustrissimi Domini Comitis Francisci Tolvaj. OSZK Fol. Lat. 1818. 110–129.* Továbbiakban: Tolvaj-féle formuláskönyv.

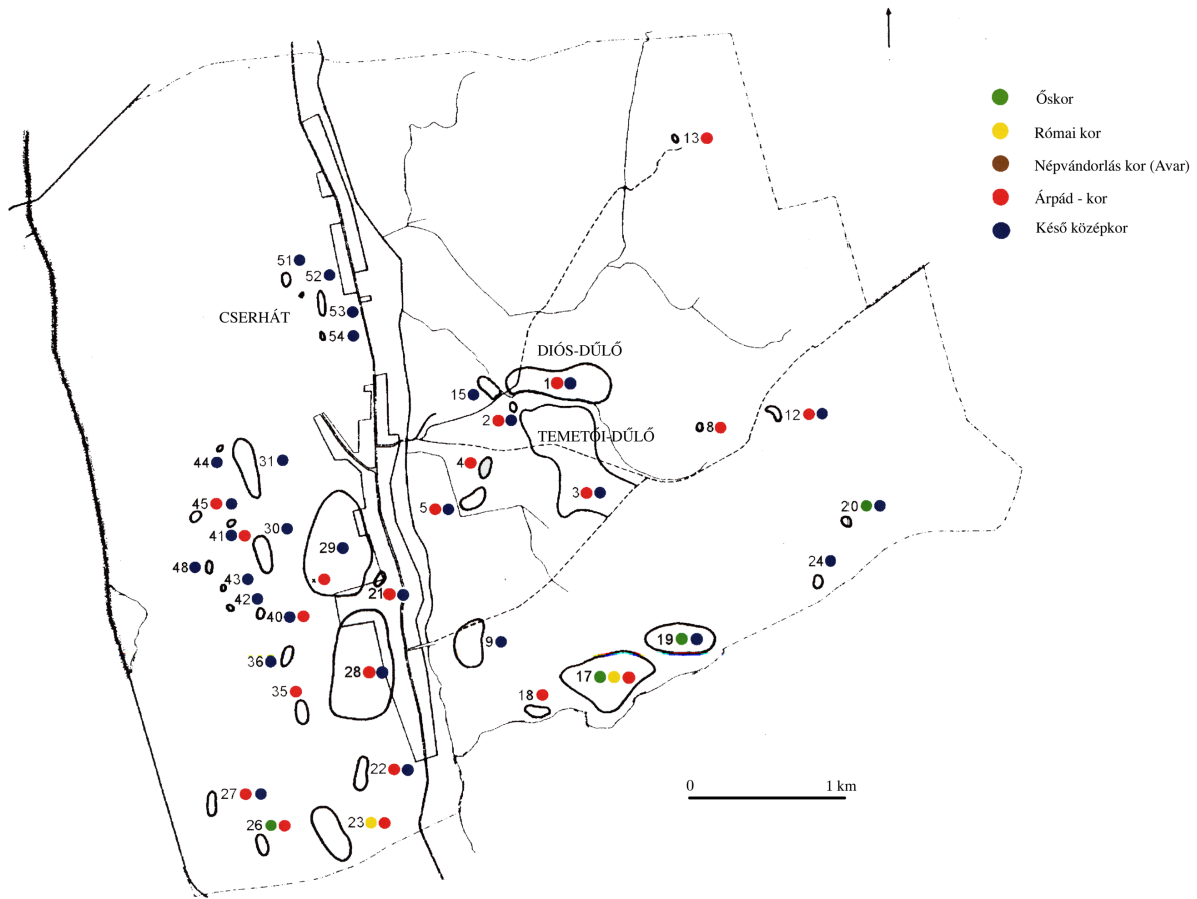
⁵ A 15. század végi királyi számadáskönyvekben rendre szerepelnek az oklevelekből jól ismert szakácsi kisenemesek nevei: ENGEL 1797, 18–181.

⁶ Egy 1471-ben kelt oklevél a szakácsmestereknek fizetségül járó só árának utalását említi: MOL DL 17238; BÁNDI 1986, 53.

⁷ MOL DL 16445; BÁNDI 1986, 51.

⁸ KUBINYI 1995, 327. 1505-ben Szakácsiban 6 papon kívül 55 nemes és 30 nem nemes élt.

⁹ Régészeti terepbejárást Nagyszakácsi mai közigazgatási határán belül végeztünk, ami természetesen nem azonos a középkori falu határával. Így a vizsgálat eredményei legfeljebb Szakácsira és környékére nézve értendők. A leelőhelyek koronkénti megosztása: Ők/15 db., Ők-Rk/1 db., Ők-Rk-Ák/1 db., Ők-Rk-Kk/1 db., Ők-Ák/1 db., Ők-Kk/4 db., Rk/1 db., Rk-Ák/1 db., Nk(Avar)/1 db., Ák/4 db., Ák-Kk/14 db., Kk/14 db (Ők-őskor, Rk-Római kor, Nk-Népvándorlás kor, Ák-Árpád-kor, Kk-Késő középkor).

2. ábra: Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek Nagyszakácsi területén. (Készítette Zatykó Csilla)

mindegyike feltehetően része egy mellé-, alá- vagy fölérendeltségi viszonyinak, kérdés, hogyan írható le ez a viszonyrendszer, hogyan alakulhatott a központ és periféria kérdése a faluhatáron belül.

Településosztódás, kirajzás

A terepbejárási leletanyag durva kronológiájának finomítására, a különböző települési jelenségek magyarázatára az okleveles, történeti adatokat hívjuk segítségül.

Szakácsiban több települési egység meglétére utal az, hogy a mai Nagyszakácsi települést az oklevelek Szakácsi, Nagy-, Kis-, Külső-, és Felsőszakácsi neven jelölik. Az okleveles adatok azonban azt mutatják, hogy Kis-, Külső- és Felsőszakácsi ugyanazon település különböző elnevezései,¹⁰ és valójában három településsel számolhatunk: Nagyszakácsi, Szakácsi és Külsőszakácsi.

Nagyszakácsi - Szakácsi

A mai Nagyszakácsi területére eső két lelőhely nem csak területileg, de kronológiailag is elválík egymástól. A déli települési egységet Árpád-kori, az északit zömében késő középkori leletanyag jellemzi. Falukettőződéseken az egyes településrészeket egy időben különböző, a közbeszédben alakuló elnevezéseken is említhetik. Az eredeti település neve sokszor Nagy előtaggal egészül ki,

¹⁰ ZATYKÓ 2007, 376.

mely „régí” értelmében utal a településrész koraiságára.¹¹ Mindezek alapján nem zárhatjuk ki, hogy az oklevelekben szereplő Nagyszakács a mai falu délnyugati részén levő 28. lelőhellyel, Szakács pedig az ettől északra fekvő 29. lelőhellyel azonos.

Külsőszakácsi

Külsőszakácsi helyéről egy 1470-es, a Tolvaj-féle formuláskönyvben található oklevél ad információkat.¹² Ekkor Külsőszakácsiban Péter fia, László megvásárolta Bogdán Jánostól a *Magaskerthuel* (Magaskörtvély) erdő egy darabját, amely Külsőszakácsiban levő nemesi telkétől északra fekszik. A *Magaskerthuel* nevű erdőt máshol is említik a források,¹³ Szakácsitól északkeletre helyezkedett el. Ezek szerint Külsőszakácsit a mai falutól északkeletre, keletre kell keresnünk.

A terepbejárás során két, feltehetően összetartozó, de a köztük levő patak és erdőszáv miatt külön egységként kezelt lelőhelyet azonosítottunk Külsőszakácsival. Az 1. lelőhely a falutól keletre, a Diós-dűlő nyugati sarkában, a Nagyszakácsi-patak északi partján fekszik. A kiterjedt településen nagy mennyiségű késő középkori, kevés Árpád-kori cserepet találtunk. Külsőszakácsi déli részével azonosíthatjuk a 3. lelőhelyet, amely a Temetői-dűlőben fekszik, itt sok késő középkori és – inkább az északi részen – kevés Árpád-kori cserepet gyűjtöttünk. A Temetői-dűlő déli határán húzódó dűlőút északi oldalán egy négyzet alakú, „körbesáncolt” gazos terület van, közepén enyhe kiemelkedéssel. A szántásból kihagyott, négyzet alakú terület helyén valamennyi kézíratos térkép temetőt jelez, egyéb, az elpusztult településre utaló adat nincsen a felméréseken.¹⁴ Külsőszakácsi, források által említett, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt temploma állhatott a ma régi temetőnek nevezett területen.

A településrész keletkezésének és elnéptelenedésének időpontjára nézve nincsenek adataink. Az Árpád-kori leletek előfordulása az 1. lelőhelyen és a 3. lelőhely északi részén azt jelzi, hogy a forrásokban csak a 15. században megjelenő település vagy annak előzményei már az Árpád-korban lakottak voltak, másrészt arra utal, hogy a terület benépesülése az északi részen indult meg.

A nemessé váló várjobbágyi falvakkal kapcsolatban Szabó István írta le azt a 14–15. századra jellemző folyamatot, amelynek során a kishemesi településeken a családi birtok megosztása, szétköltözés révén a falu határán belül új település jött létre.¹⁵ Ezek a kishatárú, zömében nemesi lakosságú, ún. kuriális falvak gyakran életképtelennek bizonyultak. Valószínűnek tűnik, hogy Külsőszakácsi is egy hasonló folyamat eredménye, egyes kishemesek, talán az osztozás alkalmával nekik jutott földekhez közelebb akarván lakni, fokozatosan vagy egyszerre kiköltöztek a határba, és ott új települést alakítottak ki. Utolsó említése 1471-ből való, a 18. század végi katonai felmérés már csak az egykori temető helyét jelöli. A török kor pusztításai után feltehetően már nem települt be újra a falu.

Késő középkori kistelepék: nemesi majorság vagy tanyaszerű település?

A mai falutól és a középkori Szakácsival azonosítható, nagy kiterjedésű lelőhelyektől nyugatra eső, észak-déli irányú hátság mentén több apró, de egymástól leletmentes területekkel elváló, zömében késő középkori kerámiával datált lelőhelyet rögzíthettünk. Hasonló lelőhely-koncentrációt figyelhetünk meg a falu északi részén, a ma Cserhát néven ismert településrész nyugati oldalán. A lelőhelyek egy földhát mentén felfűzve, egymástól 100–200 m-es távolságra fekszenek, szinte mindegyikük igen kis, 50–100 × 50–200 m kiterjedésű. Területükön nagyon kevés, zömében jellegtelen kerámiát gyűjthettünk.

¹¹ SZABÓ 1966, 123.

¹² Tolvaj-féle formuláskönyv, 128–129.

¹³ 1455: MOL DL 14913; BÁNDI 1986, 44, 1. függ. 21.

¹⁴ II József-féle első (Collo VI. Sectio 23) és második katonai felmérés (Collo XXV Sectio 60) szelvényei.

¹⁵ SZABÓ 1966, 95–97.

Elhelyezkedésükben és méreteikben igen közel állnak az Árpád-kori kistelepekhez, amelyekre a kutatás már az 50-es évektől felfigyelt,¹⁶ nagyobb számban pedig a Pest megyei és Békés megyei¹⁷ topográfiai munkák rögzítették. Nagyszakácsiban azonban – a 35. lelőhely kivételével – mindegyik lelőhely tartalmaz késő középkori kerámiát, Árpád-kori cserepet pedig a legtöbb helyen egyáltalán nem találtunk. Hasonló, késő középkori kerámiát tartalmazó, kis területű lelőhelyek előfordultak Pest megyében is, ezeket azonban a korábbi szórt településrendszer utolsó telepeinek vagy – földrajzi elhelyezkedésük alapján – kisebb, határbeli majorságnak, állattartó szállásnak tartják kutatóik.¹⁸ A Békési járás régészeti topográfiájának készítése során szintén előkerültek a kevés kerámiával jelzett, késő középkori kis telepek. Történeti adatok, valamint az a tény, hogy a mocsaras területek kis szigetein helyezkednek el, arra mutatnak, hogy ezek menedékszerű, ideiglenes szállások voltak.¹⁹

A falu délkeleti területére nézve az okleveles adatok nem adnak támpontokat, a Cser nevű hely (mai: Cserhát) viszont többször előfordul a forrásokban. Éppen Cseren szólnak arról az adatok, hogy Kígyó Mihály a területen jelentősebb mennyiségű szántófölddel rendelkezett. Nagyszakácsi 19. századi térképe azt jelzi, hogy szintén a Cserhát-dűlőben feküdt a középkori oklevelekből is ismert Fekete család birtoka, malomárokka és malommal.²⁰ Annak ellenére, hogy a források nem utalnak lakóhelyek meglétére Cserháton, egy – Csánki Dezső által közölt – adat azt mutatja, hogy ilyen kisebb, lakóhelyként is funkcionáló birtokok lehettek a középkori határban. 1479-ben említik Eresztvény birtokot, mely Szakácsi területén belül feküdt.²¹ A birtokkal Eresztvényi Gede fia, Ferenc előneveként találkozunk először 1428-ban.²² Valamikor a század közepén Gede Lőrinc sógorával,²³ Veres Györggyel *Horozzelegb*-en 2 szántót cserél,²⁴ és Gede fiainak szakácsi telkeit említi egy 1467-es oklevél.²⁵ A Gede család tehát a 15. század elején családi birtokkal rendelkezett az Eresztvény nevű helyen, előnévként való használata azt feltételezi, hogy a terület már ekkor lakóhelyként is szolgált. Ugyanakkor a határ más részein is voltak kisebb földdarabjaik, sőt a család más tagjai Szakácsiban fekvő telkeken laktak.

A határbeli kis telepek jellegére Gede birtok esete világít rá. Egy 1471-ben történt hatalmaskodás kapcsán arról értesülünk, hogy Szegedi Pál emberei fegyveresen megtámadták a Somogy megyei Kisszakácsi, Gede és Nagyszakácsi birtokokat, és többek között Gede (dicti) Simon és Lőrinc gedei házát felgyújtották.²⁶ 1499-ben a szakácsi pálosok és Gondos János között birtokper során a Gedeházai Gondos János nevet említik. Nem tudhatjuk, hogy az egykori Gede család birtoka milyen úton szállt Gondos Jánosra, számunkra az a lényeges, hogy a terület nevében megőrizte a korábbi birtokos család emlékét, kiegészülve a háza utótaggal.

A telek kialakulását vizsgáló hazai történeti és néprajzi kutatás²⁷ az Árpád-korra jellemző határbeli telkek, tanyaszerű települések egyik formájának tartja a laka, háza, telke, ülése, földje utótagú személyneves helynevek mögött rejlő telepeket. Kialakulásuk részben a növekvő természetes népszaporulattal és a földművelés előretörésével összefüggő kirajzás folyamatának, részben a családi birtokok felosztásának köszönhető. Elterjedésük a 13. illetve a 13–14. századra tehető.²⁸ A 14. századi pusztásodási folyamat során a kishatárú telepek nagy része elnéptelenedett, a laka, háza, teleke típusú helynevek 80 %-a eltűnik a forrásokból. A tovább élő telepek gyakran

¹⁶ SZÓKE 1955; KOVALOVSKI 1965; VALTER 1974.

¹⁷ MRT 9. 15; MRT 8. 31.

¹⁸ MRT 9. 15.

¹⁹ MRT 10. 27.

²⁰ SML Térképtára U 423: Szakácsi határának térképe. é.n. (19. század közepe)

²¹ „*Possessio Eresztheven in territorio possessionis Nagzakachy*“: CSÁNKI 1909, 579.

²² MOL DL 11981; BÁNDI 1986, 40.

²³ 1463: MOL DL 15826; BÁNDI 1986, 49.

²⁴ 1453: MOL DL 17462; BÁNDI 1986, 43.

²⁵ MOL DL 16514; BÁNDI 1986, 52.

²⁶ MOL DL 17268; BÁNDI 1986, 54.

²⁷ A kutatástörténet összefoglalását ld. LASZLOVSKY 1986, 140–142.

²⁸ KUBINYI 1986, 161.

kisnemesi településként maradnak fenn, illetve a forrásokban a földje utótaggal azonosítható terrák a 13. század utolsó évtizedeitől a falvak határában fekvő possessióként jelennek meg.²⁹ Szabó István szerint a terra-possessio típusú telepek lakottsága nem bizonyított, esetünkben azonban az okleveles adatok azt mutatják, hogy Gede és feltehetően Eresztvény possessio is lakott telepet jelöl. A 14. században általánosan megfigyelhető falupusztásodási folyamat mellett a várjobbágy eredetű kisnemesi falvakban egészen a 15. századig folytak a sokszor határbeli kis telepeket létrehozó birtokosztások. Ennek nyomán még a 14–15. században is gyakori ezeken a területeken a nagyobb falvak határában a háza összetételű települések megjelenése.³⁰

A Szakácsiban megfigyelt, kisméretű lelőhelyek jellege és az említett okleveles adatok alapján valószínű, hogy itt is a kisnemesi birtoklási szerkezettel összefüggésbe hozható jelenségről van szó. A göcseji szegek vidékén végzett terepbejárások eredményeként Müller Róbert rajzolta meg a várjobbágyi eredetű, kisnemessé váló helyi lakosság jellegzetes településrendjét.³¹ Az Árpád-kortól a török korig lakott, nagyobb részt kis kiterjedésű, de olykor több száz méter hosszan is elnyúló településeket figyelt meg a jelentősebb, templomos falvak közelében. Vizsgálata szerint, a nevükben „szer” vagy „szeg” kifejezést hordozó, személyneves települések lakói olyan kisnemesek voltak, akik birtokaikat megőrizni akarván, még az Árpád-kor vége előtt költöztek ki a nagyobb falvakból határbeli földjeikre. Nem kívánjuk a Szakácsiban talált, hasonló helyzetű, Árpád-kori és késő középkori lelőhelyeket pontosan a szeres települések mintája szerint értelmezni, mégis elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek a lelőhelyek egy hasonló, Szakácsiból a határbeli, kiscsaládi nemesi birtokra történt kiköltözés eredményei.

A Nagyszakácsi régészeti topográfiaja során megrajzolt lelőhelytérkép egy olyan statikus képet mutat, ahol az évszázadok során létrejött valamennyi település és változásai esetleges felszíni nyomai egyszerre láthatók. Ezt a középkor vonatkozásában is kevésbé tagolt képet okleveles, kéziratot térképi adatokkal kiegészítve azt látjuk, hogy még a viszonylag állandó faluhatár is dinamikusan változó terület, ahol a különböző települési jelenségek révén a centrum és periféria helyzete időről időre átértelmeződik.

Irodalom

BÁNDI 1986	BÁNDI Zsuzsanna: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. Somogy megye múltjából 17 (1986) 27–65.
CSÁNKI 1909	CSÁNKI Dezső: Somogy vármegye. Budapest 1909. (Magyarország vármegyéi és városai)
ENGEL 1797	ENGEL, Johann Christian: Geschichte des ungarische Reichs und seiner Nebenländer I. Halle 1797. 18–181.
GOJDA 2003	GOJDA, Martin: Archaeology and Landscape Studies in Europe: Approaches and Concepts. In: People and Nature in Historical Perspective. Szerk.: Laszlovszly, József – Szabó, Péter. Budapest 2003, 35–52.
HECKENAST 1970	HECKENAST Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest 1970. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 53.)
KOVALOVSZKI 1965	KOVALOVSZKI Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Orosháza története. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965. 175–203.

²⁹ SZABÓ 1969, 145.

³⁰ SZABÓ 1969, 96–98.

³¹ MÜLLER 1971.

- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KUBINYI 1986 KUBINYI, András: Mittelalterlichen Siedlungsformen in Westungarn. In: Siedlungsnamen und Siedlungsformen als Quellen zur Besiedlungsgeschichte Niederösterreichs. Szerk.: Helmuth Fiegl. Wien 1986. 151–170.
- KUBINYI 1995 KUBINYI András : A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 309–335.
- LASZLOVSZKY 1986 LASZLOVSZKY József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 131–150.
- LASZLOVSZKY 2008 LASZLOVSZKY József: Az Európai Táj Egyezmény és a hazai tájrégészet. Műemlékvédelem 42 (2008) 2. 101–104.
- MÜLLER 1971 MÜLLER Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. (Göcseji Múzeum Kiadványai 30.)
- STIBRÁNYI 2010 STIBRÁNYI Máté: Gondolatok a régészeti topográfia lehetőségeiről. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk.: Kvassay Judit. Budapest 2010. 343–359.
- SZABÓ 1966 SZABÓ István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (10–15. század). Budapest 1966.
- SZABÓ 1969 SZABÓ István: A középkori magyar falu. Budapest 1969.
- SZŐKE 1955 SZŐKE Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955) 86–90.
- VALTER 1974 VALTER Ilona: A Bodrog-köz honfoglaláskori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 16 (1974) 1–55.
- VIRÁGOS 2008 VIRÁGOS Réka: Tájregészeti megközelítések a dunántúli 5–6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. ArchÉrt 133 (2008) 199–221.
- ZATYKÓ 2007 ZATYKÓ Csilla: Reconstruction of the settlement structure of medieval Nagyszakácsi (Somogy county). Antaeus 27 (2007) 367–431.